

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.B.

Coll. No. 565

Title Ātmā nanda

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 565 Subject : Vedanta.

Title : Atmānanda

Author : Muni Vinikar Scribe : —

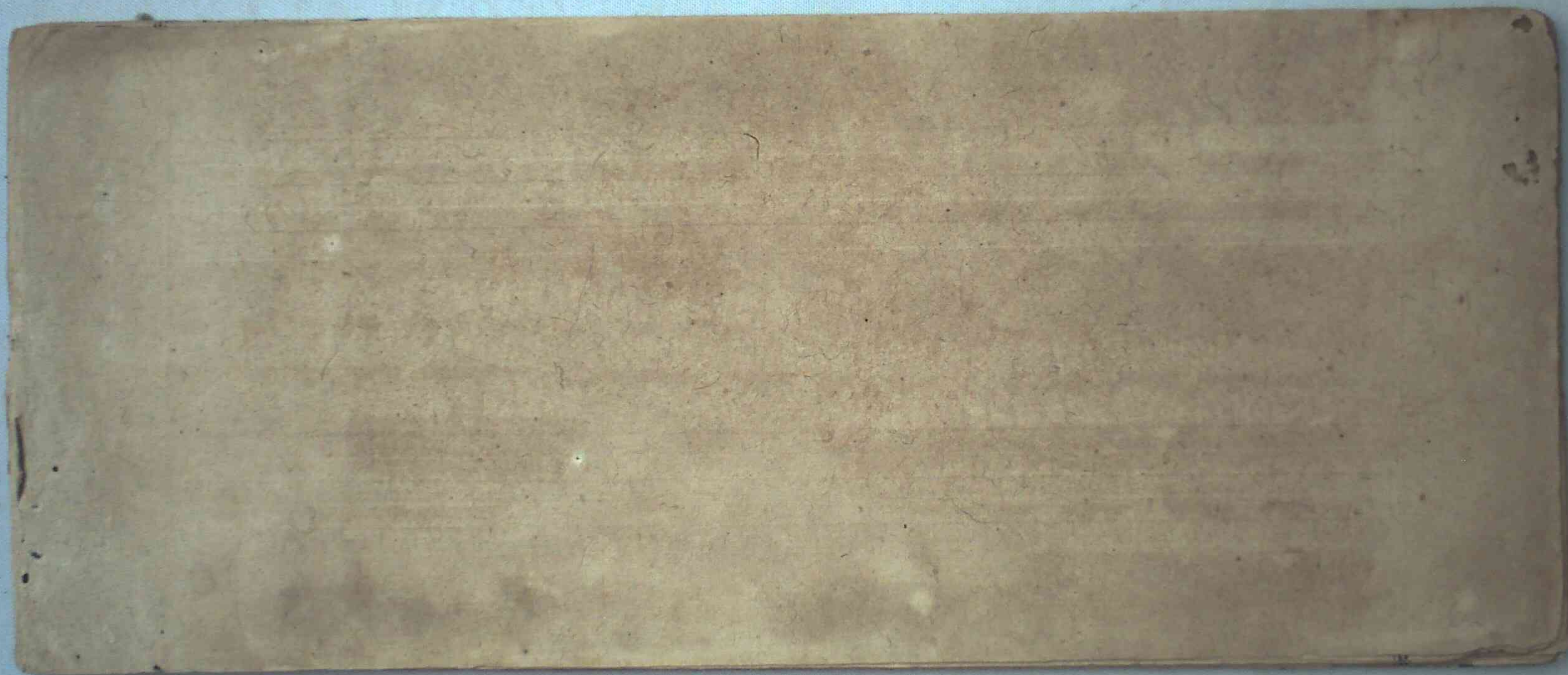
Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 11.7" by 5" Extent : 25 foll.

Language : Sanskrit. Script : Devanāgarī

Remarks : —

आ. नंद.
२

श्रीगणेशायनमः॥ तदेवंप्रथमाध्यायेविवेकिनो योगेन निजानंदानुभवप्रकारं प्रदर्शयन्मूढस्य जिज्ञासोरात्मानंदशब्दवाच्यत्वं पदार्थविवेचनमुखेन ब्रह्मानंदानुभवप्रकारदर्शनाय शिष्यप्रश्नमव

श्री॥ नत्वेवं वासनानंदं दृष्ट्वा नंदं दृष्ट्वा पीतं ॥ वेत्तु योगी निजानंदमूढस्यावास्तिका गतिः ॥ १॥
धर्माधर्मवशादेष जायतां प्रियतामपि ॥ पुनः पुनर्देहजन्तैः किं नो दासि एष तो वद ॥ २॥
अस्ति वो नु जिघ्रक्षुत्वा दासि एषेन प्रयोजने ॥

तारयति नत्वेवमिति ॥ १॥ शिष्येणैवं प्रष्टुं गुरुति मूढस्य विद्याधिकार एव नास्तीत्याह धर्मेति ॥ एषो विमूढः नादौ संसारे तीतेषु जन्मस्वनुष्ठित सुकृतदुष्कृतवशान्नानाविधदेहस्वीकारेण पुनः पुनर्जायतां चेत्पर्यः ॥ २॥ सर्वानुयाहकत्वादावा

र्येण तस्यापि कांचन गतिर्वक्तव्येति शिष्य आह ॥ अस्तीति वो मुस्माकं अनुजिघ्रक्षुत्वा दनुयहीतुं मिच्छुवोऽनुजिघ्रक्षुत्वा वस्तेषां भावस्तत्वेन तस्माच्छिष्यो हरणे छासु कृत्वा दासि एष तस्मिन् हरणजन्त रं प्रयोजनमस्तीत्यर्थः ॥ एवं शिष्यवचनमाकर्ण्य गुरुस्तं विकल्पयच्छति ॥ तर्हि ॥ ३॥ यदि मूढस्या तर्हि ब्रह्ममूढः किं जिज्ञासुर्वापराश्रुतः ॥ ३॥ उपास्तिकर्मवा ब्रूयादिमुखाय ययौ चि तं ॥ मंदप्रज्ञं नु जिज्ञासुमात्मानंदेन बोधयेत् ॥ ४॥ ॥

विकाचन गतिर्वक्तव्या तर्हि मूढः किं रणी विरक्तो वा वदेति रणी चेन्न ज्ञानुसारेण कर्मवोपासने वा वक्तव्यमिति प्रथमे परिहारमाह ॥ उपास्तिमिति विमुखाय तत्त्वज्ञानविमुखाय ब्रूहि मुखायैत्यर्थः ययौ चितं यथा योग्यं ब्रह्मलोका दिकामश्नु उपास्तिं ब्रूयात्सर्गादिकामश्नु कर्म ब्रूयादित्यर्थः ॥ जिज्ञासुत्वेपि सोतिविवेकी मंदप्रज्ञो

आत्मानं.
२

वेतिविकल्पातिविविकिनः पूर्वाध्यायोक्तप्रकारेण योगेन ब्रह्मसाक्षात्कारमभिप्रेत्य मंदप्रज्ञस्य तद-
र्शनोपायमाह। मंदेति। यो मंदप्रज्ञः मंदाजज्ञप्रज्ञाबुद्धिर्यस्य मंदप्रज्ञः तं मंदप्रज्ञं ज्ञातुमिच्छुर्जि-
ज्ञासुस्तं आत्मानं दे-आत्मानं दविवेकनमुखेन बोधयेत्॥४॥ एवं केन को बोधित इत्यत आह बो-

बोधयामास मैत्रेयी याज्ञवल्क्यो निर्जप्रियां॥ न वा अरे पतु रथे पतिः प्रिय इतीरयन्॥५॥

धयामासेति याज्ञवल्क्य एतन्नाम को यजुःशाखा विशेषप्रवर्तकः कश्चिदपि मैत्रेयीमेतन्नामि-
को निर्जप्रियां स्वभार्यां न वा अरे पतु रथे पतिः प्रिय इति न वा अरे पतुः कामाय पतिः प्रियो भवतीत्या-
दिप्रकारेण ईरयन् ब्रुवन् बोधयामास मय बोधितवानित्यर्थः॥५॥ ॥ ॥

उत्तरत्र परप्रेमास्पदत्वेन परमानंद इष्यतामिति वाक्येन परप्रेमास्पदत्वेन हेतुनात्मनः परमानंदरू-
पतांमिमाधयिषुगदौ परप्रेमास्पदत्वे हेतुसमर्थनाय तावदुदाहृतवाक्यस्योपलक्षणपरतामभि-
प्रेत्य तत्प्रकारेण सूचकजपर्यायवाक्यतास्यमाह। पतिजायादिकं भोग्यजातं भोक्तृशेषत्वाद्भोक्तृसं-

पतिर्जायापुत्रवित्रेपशुब्राह्मणवाहुजाः॥ लोको देवा वेदभूते सर्वे चात्मार्यतः प्रिये॥६॥
पत्याविष्टायदापत्यास्तदा प्रीतिं करोति सा॥ शुदनुष्टानरोगाद्यैस्तदाने छतितत्पति॥७॥

बंधेनैव प्रियं न स्वरूपेणैव त्वमभिप्रायः॥६॥ इहानी पूर्वोदाहृतस्य न वा अरे पतुः कामाय पतिः प्रियो भ-
वत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति तस्यैवाक्यस्य तात्पर्यार्थं विभज्य दर्शयति पत्याविति यदा
यस्मिन्काले पत्याः जायायाः पत्यो भर्तृरिविषये इच्छा कामो भवति तदा सा पत्नी पत्यो प्रीतिं स्नेहं करो-

नियदातसतिः सुधादिना इच्छाभावहेतुना युक्तो भवति चेन्न दातां नेछति न कामयते ॥ १॥ एवं च सति
किं फलितमित्यत आह। न पत्नुरिति। जायया क्रियमाणया प्रीतिः सा पत्नुरर्थे पत्नः प्रयोजनाय न किंतु
जायातां पत्नौ प्रीतिं स्वार्थ एव स्वप्रयोजनायैव करोति। न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्या

न पत्नुरर्थे सा प्रीतिः स्वार्थ एव करोति तां ॥ पतिश्चात्मन एवार्थे न जायार्थे कदाचन ॥ ८॥ अमो
मप्रेरणोपेवं स्वेच्छयैव प्रवर्तनं ॥ ९॥ श्मश्रुकंदकवेधेन बालेरुदतितपिता ॥ ॥

त्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवतीत्यादि न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वः प्रियं भवतीत्येतां नो वाक्यानां
तात्पर्यं क्रमेण विभज्य दर्शयति पतिश्चेत्यादिना ॥ पतिश्च भर्तापि स्वप्रयोजनायैव जायायां प्रीतिक
रोति न जाया प्रीतय इत्यर्थः ॥ ८॥ नन्वेकैककामनया प्रवृत्तौ प्रीतिः स्वार्थं भवतु पुनरप्युभयेच्छया प्रवृत्तौ

३

तु प्रीतेरुभयार्थता स्यादित्याशंकाह। अमोमेति एवमुक्तेन प्रकारेण स्वेच्छयैव स्वकामना प्ररणोच्छयै
व प्रवर्तनमुभयोरपि तिरोषः ॥ ९॥ स्वेच्छायाः प्रवर्तनत्वमेव दर्शयति। श्मश्रितिपिचा क्रियमाणं पु
त्रमुखादिचुंबनं न पुत्रप्रीत्यर्थं तस्य श्मश्रुकंदकवेधेन रोदनकर्तृत्वादतस्तपितुः स्वतुष्टयमेव तस्य

चुंबनेवन सा प्रीतिर्बालार्थे स्वार्थ एव सा ॥ १०॥ निरुद्धमपिरत्नादिविभ्रंयत्वेन पालयन् ॥
प्रीतिकरोति स स्वार्थे विभ्रार्थत्वेन शंकितां ॥ ११॥ ॥

वगंतव्यमित्यर्थः ॥ १०॥ चेतनेषु पतिजायापुत्रे

पुक्रियमाणयाः प्रीतेः स्वार्थत्वपरार्थत्वसंदेहसंभवादपि विभ्रविषयतया स्यात्तदर्थत्वेन स्यादित्यभिप्रेतं
तरस्याचेतनत्वेनेच्छामात्ररहितस्य विभ्रविषयस्य तच्छेदकवनास्तीत्यभिप्रेतं न वा अरे विभ्रस्य कामायै

आत्मानेद
ध

सादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह। निरिच्छमिति॥ चेतनत्वेपि वहनादी छारहित पशुविषयस्य न वा अरे प
शूनामित्यस्य वाक्यस्य तात्पर्यमाह। अनिच्छतीति बलिवर्द्धः न इति अनिच्छतिभारं बोधुमिच्छाम कुर्वत्सपि
बलादिवाहयिषते वाहयितुं कामयते तत्र वहनादिविषयायाः पीते वर्णिगर्थतैव न बलिवर्द्धयति तस्य

अनिच्छति बलीवर्द्धे विवाहयिषते बलात्॥ प्रीतिः सा वर्णिगर्थे वृबलीवर्द्धयता कुतः॥१२॥

ब्राह्मणं मे स्ति प्रज्योहमिति तु ष्यति प्रजया॥ अचेतनाया जाते नो संतुष्टिः पुंस एव सा॥१३॥

क्षत्रियो हं ते नरा ज्यं करोमि तत्र राजता॥ न जातेः वैश्यजात्या दो यो जना ये दमीरितं॥१४॥

र्थः॥१२॥ न वा अरे ब्राह्मणः कामायेति वाक्यस्य तात्पर्यमाह। ब्राह्मणमिति। ब्राह्मणनिमित्रया प्रजया
ब्राह्मणो ह मस्मीत्यभिमानवानेव तु ष्यति न जज्ञाति रित्यर्थः॥१३॥ न वा अरे क्षत्रस्येति वाक्यस्य ता
त्पर्यमाह। क्षत्रिय इति। राज्ञो य भोगनिमित्रं सुरवंक्षत्रियत्वा जातिमत एव न क्षत्रियत्वजाते रित्यर्थः

इह क्षत्रियो दाहरणं वैश्पाद्य पलक्षणा र्यमित्याह। वैश्येति॥१४॥ न वा अरे लोकानां कामायेति वाक्यस्य
तात्पर्यमाह। स्वर्गेति। लोकद्वयोपादानं कर्मोपासना लक्षणा साधन दयं संपाद्य सकललोकोपल

स्वर्गलोक ब्रह्मलोकौ स्तां ममेत्यभिवांछनं॥ लोकयोर्नोपकाराय स्वभोगायैव केवलं॥१५॥

इशविष्णादयो देवाः प्रज्यंते पाप नश्ये॥ न तन्निःपाप देवार्थं स्वार्थं तन्न पशुज्यते॥१६॥

भगादयो सुधीयंते दुर्ब्राह्मणानवाप्तये॥ न तत्प्रसक्तं वेदेषु मनुष्येषु प्रसज्यते॥१७॥ ॥

क्षणा र्थं॥१५॥ किंच ईशेति। पाप नश्ये पापनिवृत्तय इत्यर्थः तत्प्रजननं तन्निःपाप देवार्थं स्वतः पापरहिता
नां देवानां प्रयोजनाय किंतु स्वार्थं प्रजाकर्तुः देवानां प्रयोजनाय॥१६॥ किंच भगादय इति। दुर्ब्राह्मणं वा
यत्वं तच्च दुर्ब्राह्मणं मनुष्यत्वा वांतरजातिरूपं त इति तेषु वेदेषु न प्रसज्यत इत्यर्थः॥१७॥ ॥ ॥

किंच भूमादिति। सर्वे प्राणिनोऽवस्थानप्रदानतृणिवारणपाककरणाईशोषणावकाशप्रदानाख्यैर्देतुभि
निमित्तैः पृथिव्यादिनिभूतानि वांछंते संपेक्षंते एषां पृथिव्यादीनां तु हेतवेऽवस्थानवांछनादीनि निमित्तानि
न संसृतो न स्वयमाकांक्षंति इत्यर्थः ॥१८॥ इहानीनवा-अरे सर्वस्य कामायेत्यस्य वाक्यस्य तात्पर्यमाह ॥ स्वा

भूमादिपंचभूतानि स्थानतटपाकशोषणैः ॥ हेतुभिश्चावकाशेन वांछंते संपेक्षंते हेतवे ॥१८॥
स्वामिभूमादिकं सर्वं स्वोपकाराय वांछति ॥ तत्र कृतोपकारस्तु तस्मै न विद्यते ॥१९॥
सर्वव्यवहृतिष्वेव मनुसंधातुमीदृशं ॥ उदाहरणवाक्येन स्ववासयेत्यति ॥२०॥

मीतिभूमादिः सर्वो जनः स्वाम्यादिकं सर्वं स्वोपकाराय स्वप्रयोजनाय वांछति एवं स्वाम्यादिरपि
॥१९॥ ननु कृतावेवं बहुदाहरणप्रदर्शनं किमर्थं हतमित्यत आह ॥ सर्वेति ॥ इहा पूर्वकेषु म
र्वेषु पि नो जनादिव्यवहारेष्वेव मात्मै नस्तु कामाय ॥

सर्वं प्रियं भवतीत्युक्तेन प्रकारेणानुसंधातुमनुसंधानाय ईदृशं प्रतिजायादिषु प्रीतिप्रदर्शनरूप
मुदाहरणवाक्यमुक्तमिति शेषः तेन कारणेन स्वांस्वसंबंधिनीमतिबुद्धिं वासयेत् सर्वस्यापि स्व
शेषत्वावगमेन स्वात्मनः प्रियतमत्वानुसंधानवती कुर्यादित्यर्थः ॥२०॥ नन्वात्मशेषत्वेन सर्वस्य प्रि

त्यके येन वेत्तीतिः श्रूयते यानि जातमनि ॥ रागोदधादिविषयेष्वद्यागादिकर्मणि ॥

यत्त्वोक्तेरात्मनः प्रियतमत्वमुक्तमनुपपन्नं विकल्पे क्रियमाणे प्रीतेरेव दुर्निरूपत्वादित्यनिश्चयेण प्री
तिस्वरूपं पृच्छति ॥ अयेति ॥ अथ शब्दः प्रश्नार्थः यानि जातमनि प्रीतिः श्रूयते इति प्रीतिः का किं रागरू
पा किं वा अक्षररूपा उत भक्तिरूपा यदेतारूपेति किं शब्दार्थः चतुर्थविपक्षेषु प्रीतेः सर्वविषयत्वेन संभ

वतीत्याह॥ राग इति। रागश्चेद्धादिष्वेव स्यान्नयागादिषु अवाचेयागादिष्वेव स्यान्नवधादिषु भक्तिश्चे
दुर्वादिवेष्वेव स्यान्नेतरेषु इच्छाचेदशासवस्तुविषयैव स्यान्नेतरविषयाः। तोनसर्वविषयत्वे प्रीतेरित्य
र्थः॥ २१॥ उक्तप्रकारचतुष्टयातिरिक्तपक्षमाहायोत्ररमाह। तद्दीति। तर्हि प्रीतेरागादिरूपत्वासंभ

भक्तिः स्यादुद्देवादाविच्छात्वशामवस्तुनि॥ २१॥ तत्सुमातिकीदृतिः सुखमात्रानुवर्ति
नी॥ प्राप्तेन ह्येविसद्भावदिच्छातो व्यतिरिच्यते॥ २२

वेसतिसुखमात्रानुवर्तिनीसुखमेवसुखमात्रे अनुसृत्यवर्तत इतिसुखमात्रानुवर्तिनीसुखैकगे
चरेत्यर्थः सात्विकी सत्वगुणपरिणामरूपा हृत्तिरंतःकरणहृत्तिः प्रीतिरस्तननुतर्हि सा प्रीतिरि
ह्यैवेत्याशंक्यपरिहरति प्राप्त इति॥ इच्छातावदशामसुखादिमात्रविषया इयंतु सर्वविषया प्राप्ते

जब्धे सुखादौ न ह्येवितस्मिन्विषये विद्यमानत्वादत इच्छाया व्यतिरिच्यते भिद्यते॥ २२॥ इदानीं सुखसाधन
भूतेष्वनादिष्विवात्मनोपि प्रीतिदर्शनादात्मनोप्यनादिवत्सुखसाधनत्वे स्यादिति शंकते सुखेति अत्र पा
नादयः सुखसाधनतोपाधिना यथा प्रियादृष्टा आत्मापि आनुकल्यात्प्रियत्वादनादिसमोऽत्र पानादि

सुखसाधनतोपाधेरत्र पानादयः प्रियाः॥ आत्मानुकल्यादनादिसमश्चेदमुनात्रकः
॥ २३॥ अनुकूलयितव्यः स्यात् नैकस्मिन्कर्मकर्तृता॥ ॥

वत्सुखसाधनं स्यादित्यर्थः अत्रेदमनुमानं सूचितं विमते आत्मा सुखसाधनं भवितुमर्हति प्रियत्वाद
नादिवदिति। अत्रादिषु भोग्यत्वमुपाधिरित्यभिप्रायेण परिहरति अनुमेति। अत्र लोके अनुना सुख
साधनतयाः नुकलेन अनुकूलयितव्यः कः स्यान्नकोपि स्यादात्मातिरिक्तस्य भोक्तुरभावादित्यर्थः॥ २३॥

आत्मानंदः
७

ननु स्वयमेवानुकूलयितव्यः स्यादित्यत आह। नैकस्मिन्निति। एकस्मैवात्मनो युगपदुपकार्यत्वं मुपकार
कत्वं चिति धर्मद्वयं विरुध्यते इत्यर्थः॥ न च त्रादिव स्तुखसाधनत्वाभावेऽपि सुखवज्रोक्ते शेषता स्यादिति
त्याशंक्य आत्मनो निरतिशयप्रेमास्पदत्वात् नैवमिति परिहरति सुख इति। वैषयिके विषयजन्ये

सुखे वैषयिके प्रीतिमात्रमात्मात्वतिप्रियः॥२४॥ सुखे व्यभिचरत्वेऽप्यानात्मनि व्यभिचा
रिणी॥२५॥

सुखे प्रीतिमात्रं प्रीतिरेव निरतिशयात्मात्वतिप्रियो निरतिशयप्रेमविषयः अतो न विषयजन्यः
सुखतुल्य इत्यर्थः॥२४॥ तत्रोभयत्रोपपत्तिमाह सुखे व्यभिचरतीति सुखे वैषयिक सुखे जायमाने
वा प्रीतिव्यभिचरति कदाचि सुखांतरे गच्छति न तस्मिन्नेव नियतावतिष्ठते आत्मनितु विद्यमाना प्री

तिर्न व्यभिचारिणी विषयोंतरगामिनी न भवती अतो निरतिशया मेत्यर्थः सुखगोचरायाः प्रीते व्यभिचारं
दर्शयति एकमिति॥२५॥ आत्मनितु तदभावं दर्शयति। नात्मेति। अयोग्यत्वादित्यर्थः फलितमाह न
स्मिन्निति हानादिविषयत्वाभावेऽप्यात्मनस्तृणादिव उपेक्षाविषयत्वं स्यादिति शंकते हानेति। हानं प

एकं सत्त्वाऽसदादत्रे सुखं वैषयिकं सदा॥२५॥ नात्मात्माज्यो न चादेयस्तस्मिन् व्यभिचरेत्कथं॥ हा
नाहानविहीने स्मिन्नुपेक्षाचेत्तृणादिवत्॥२६॥ उपेक्षितुः स्वरूपत्वाच्चोपेक्षत्वं निजात्मनः॥२७॥

रित्यागः आदानं स्वीकारः उपेक्षा औदासीन्यं॥२६॥ आत्मनो हानाद्यविषयत्ववदुपेक्षाविषयत्वमपि
न संभवत्ययोग्यत्वादित्यभिप्रायेण परिहरति उपेक्षितुरिति। उपेक्षितुः उपासाकर्तुः यो निजात्मा अवि
नाशि स्वरूपमस्ति तस्य स्वरूपत्वात् स्वरूपत्वादेव सव्यतिरिक्ततृणादिवत्तु उपेक्षत्वं सुपेक्षाविषयत्वं न वि

यमदतिशयः २७

आत्मानंद
८

ननु हानविषयत्वमात्मनो नास्तीत्युक्तमनुपपन्नं देवाभ्याज्यत्वदर्शनादिति शंकते। रोगेति यतो मुमूर्षादृश्य
तेतत आत्मनि देवसंभवाद्दृशिकादिवरात्मापित्वा ज्य इति यद्युच्येतेति शेषः तत्रागम्यात्मव्यतिरिक्तदेहवि
षयत्वान्नैवमिति परिहरति। तत्र हीति तत्तुमुत्तुं योग्यस्योचितस्य देहस्यात्मतानास्ति॥२८॥ कस्यतर्हि से

रोगक्रोधाभिभूतानां मुमूर्षोर्वीक्ष्यते क्वचित्॥ ततो देवाद्भवेभ्यां ज्यं आत्मेति यदि तन्निहि॥२८॥
तत्तुं योग्यस्य देहस्य नात्मता तत्तुं कुरेव सा॥ न तत्कुर्यात्ति स देवस्याज्यं देवतु का सतिः॥२९॥

सत आह तत्तुं कुरिति। तत्तुं देहत्यागकारिणो देहातिरिक्तस्य जीवस्य सा आत्मतेत्यर्थः भवतु तत्तुं कुरात्तु
त्वे प्रकृतै किमाया तमितत आह॥ न तत्कुरिति अतो नात्मनस्त्याज्यत्वमित्यभिप्रायः मा भूत्तात्मनि दे
वो देहेतत्पक्षे न एवेत्याशंका हत्याज्येति त्याज्य देहोचरे देवे सत्यपि का सतिरात्मनः सा गाभाववा

दिनो ममेति शेषः॥२९॥ तदेवं न वा अरे पत्तुः कामायेत्सारभ्यात्मनस्तत्कामाय सर्वं प्रियं भवतीत्यंतायाः
श्रुतेस्त्यात्यर्थपर्यालोचनयात्मनः प्रियतमत्वं प्रदर्शयितुं कृतोपित दर्शयति। आत्मेति सर्वस्य सुख
सहितस्य तत्साधनजातस्य पतिजायादेरात्मार्यत्वेन स्वस्योपकारकत्वेन प्रीतेः प्रियत्वादप्यात्मा उ

आत्मार्यत्वेन सर्वस्य प्रीतेरात्मा सति प्रियः॥
सिद्धो यथा पुत्रमित्रा तुत्रः प्रियतरस्तथा॥३०॥

पकार्यः स्वयमतिशयेन प्रियः प्रसिद्धो हिः एतदेव दृष्टं तत्प्रदर्शनेन स्पष्टयति यथेति लोके यथा पुत्रमि
त्रा तुत्रस्य मित्रभूता तुत्रद्वारा प्रीतिविषया यत्तद्भादेः सकाशात् पुत्रो देवदत्तादिरव्यवधानेन प्रीतिवि
षयत्वात् तस्मादतिशयेन प्रियो भवति पितुर्विष्णुमित्रादेस्तथा तदस्वसंबंधित्वेन प्रीतिविषयत्वात् सर्वस्य

आत्मानं द
९५

स्वयमतिशयेन प्रिय इत्यर्थः ॥३०॥ एवमात्मनः श्रुति युक्तिभ्यामुपपादितानि रतिशयो प्रीतिमनुभवप्रद
र्शनेन दृश्यति मानं भवमिति ॥ अहं मानं भवमिति नानकापि मामासत्त्वमस्तु किंतु सर्वदा भूया संसदा म
मसन्नास्तु इत्येवं रूपा आशीः प्रार्थना सर्वस्य प्राणिना तस्य संबंधिनी दृष्टा सर्वेऽप्येवमेव प्रार्थयत इत्यर्थः

मानं भवमहं किंतु भूया संसर्वदे तस्यौ ॥ आशीः सर्वस्य दृष्टेति प्रत्यक्षा प्रीतिरात्मनि ॥३१॥
इत्यादिभिस्त्रिभिः प्रीतौ सिद्धायामेवमात्मनि ॥ पुत्रभार्यादिशेषत्वमात्मनः कैश्चिदीरितं ॥३२॥

फलितमाह प्रत्यक्षेति यत एव सर्वैः प्रार्थ्यतेऽतो आत्मनि निरतिशया प्रीतिः प्रत्यक्षसिद्धेत्यर्थः ॥३१॥ हन्ना
नुकीर्तनपुरःसरं मतांतरं दूषयितुमनुभाषते इत्यादिभिरिति ॥ इति शब्देनानुभवः परामर्शयते आदिशब्दे
न युक्ति श्रुति इत्यादिभिरनुभवयुक्ति श्रुति लक्षणैस्त्रिभिः प्रमाणैरेवमुक्तेन प्रकारेणात्मनि प्रीतौ सिद्धा

९५

यामपि कैश्चित् श्रुत्यादितात्पर्यानिमित्तैरात्मनः पुत्रभार्यादिशेषत्वं पुत्रादीन्वतिस्वस्योपसर्जनत्वमीरितम
भिहितं ॥३२॥ इदं कुतो वगतमित्यत आह ॥ एतदिति ॥ एतद्विवक्षया एवं कैश्चिदीर्यत इत्येतदभिव्यक्तिकर
णमिच्छायेण आत्मा वै पुत्रनामासि इत्यादिकया श्रुत्या पुत्रस्य मुख्यात्मत्वमीरितमित्यर्थः किंच तत्पुत्र

एतद्विवक्षया पुत्रे मुख्यात्मत्वं श्रुतीरितं ॥ आत्मा वै पुत्रनामेति
तच्चोपनिषदि स्फुटं ॥३३॥ सोऽस्यायमात्मा पुरोपेभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते ॥३४॥

स्य मुख्यात्मत्वमुपनिषदि ते तरे योपनिषदादौ स्फुटं व्यक्रममिहितमिति शेषः ॥३३॥ केन वा केनेता कोस्ता
यां तदा कर्मार्थतः पठति सोऽस्येति ॥ अस्य पितुः सः पुरुषेह वा अयमादितो गभो भवतीति प्रकरणादौ पुरु
षे देहगर्भत्वेनोक्तः अयं सोऽय एव कुमारं जन्मनोऽधिभावयतीत्यत्रातिशयेन पाठनीयतयोक्तः पुत्ररूप

आत्मानंदः
१०

आत्मापुण्येभ्यः कर्मभ्यः पुण्यकर्मानुष्ठानाय प्रतिधीयते प्रतिनिधित्वेनावस्थाप्यतेऽपि त्रैतिशेषः ॥ अथा
नंतरमस्य पितुरयं प्रत्यक्षेण परिदृश्यमान इतरः पुत्रादमो जरसाय सः पितुरूप आत्मा स्वयं कृतक
तोऽनुष्ठितकृतज्ञातः सन् प्रमीयते नियत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ उक्तार्थ स्पष्टीकरणाय पुत्ररहितस्य परलोक

अथास्मेतर आत्मा यंकृतकृत्यः प्रमीयते ॥ ३४ ॥ सत्पत्मात्मनिलोकोस्ति
नापुत्रस्यातएव हि ॥ अनुशिष्टं पुत्रमेव लोकमाकुर्मनीषिणः ॥ ३५ ॥ ॥

भावप्रदर्शनपरस्यानापुत्रस्य लोकोस्तीति वाक्यार्थमाह सत्पतीति यतः पुत्रस्य मुख्यमात्मत्वमस्य तएवा
त्मनि स्वस्मिन् सत्पि स्थितेऽप्यपुत्रस्य पुत्ररहितस्य पितुर्लोकः परलोको नास्ति हि इदं पुराणदिपुत्रसिद्धि
मित्यर्थः व्यतिरेकमुवेनोक्तस्यार्थस्यान्वयसुरवेन प्रतिपादकस्यानुशिष्टं पुत्रं लोकमाकुरिति वाक्यस्यार्थः ॥ १०

माह अनुशिष्टमिति मनीषिणः मनीषिणः शास्त्राभिज्ञाः अनुशिष्टं वक्ष्यमाणैस्त्वं ब्रह्मेत्यादिभिर्मंत्रैः शिभि
तमेव पुत्रं लोकं लोकयहितं परलोकसाधनमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ इदानीमैहिकसुरवस्यापि पुत्रहेतुत्वप्रति
पादनपरं सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणेति श्रुतिवाक्यमर्थतः पठति मनुष्येति मनुष्यलोक
सुरवं पुत्रेणैव जय्यस्यात्संपाद्येत्यादितरेण कर्मादिना साधनोत्तरेण नो नैव भवति पुत्रस्य स्य सुरवसाध

मनुष्यलोको जप्यः स्यात्पुत्रेणैव तरेण नो ॥ मुमूर्षुर्मंत्रयेऽप्युत्रं त्वं ब्रह्मेत्यादिर्मंत्रकैः ॥ ३६ ॥

नमपि धनादिकं निवेदनकं भवतीति भावः अनुशिष्टं पुत्रं लोकमित्यत्र पुत्रानुशासनमुक्ते इदानीं तस्या
वसरं तन्मंत्रोऽप्यदर्शयति ॥ मुमूर्षुरिति ॥ आदिशब्देन त्वं यतस्त्वं लोक इति मंत्रोऽस्य तेऽगमिस्त्वं ब्रह्मेत्यादिभि
स्त्रिभिर्मंत्रैर्मुमुषुः पितामरणावसरे पुत्रं मंत्रयेत्युत्रस्यानुशासनं कुर्यादित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ ॥

उक्तमर्थं निगमयति। इत्यादीति न केवलमयं श्रुतिमिदं धर्मः किंतु लोकप्रसिद्धोऽपि स्यात्। जो किका इति ॥३७॥
तदेवोपपादयति स्वस्मिन्निति। स्वस्मिन्मित्रादौ एकेनादिशब्देन भार्यादयोऽस्य ते द्वितीयेन स्नेहादयः फलि
तमाह ॥ मुख्या इति यस्मात्स्वप्रयासं मोक्षपि पुत्रादिजीवनोपायं संपादयति ततस्तस्मात्पुत्रादयो मुख्याः प्रधा

इत्यादिश्रुतयः प्राहुः पुत्रभार्यादिशेषतां ॥ लौकिका अपि पुत्रस्य प्राधान्यमनुमन्वते ॥३७॥
स्वस्मिन्नेपि पुत्रादिर्जीवेदित्रादिना यथा ॥ तथैव यत्नं कुरुते मुख्याः पुत्रादयस्ततः ॥३८॥ वादमे
तावतानात्माशेषो भवति कस्यचित् ॥

नभस्ता इत्यर्थः ॥३८॥ एवं वेदलोकप्रसिद्धिमां प्रदर्शितं पुत्रा
दिप्राधान्यमंगीकरोति वादमिति तस्मिन् शेषित्वोपपादनं व्याकुर्वेदित्वा शंकाह। एतावतेति। एता
वता पुत्रादेः क्वचित् प्राधान्यमस्तीत्येतावतानदिप्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धिरित्याशंक्यत्रयव्यवहारे यस्य

यस्यात्मत्वं विवक्ष्यते तस्य तस्यात्मनः तत्र तत्र प्राधान्यप्रदर्शनायोपो घातत्वेनात्मवैविध्यमाह गौ
णेति। गौणात्मा मिथ्यात्मा मुख्यात्मा चेत्ययमात्मा त्रिधा भवति ॥३९॥ तत्र पुत्रादेर्गौणात्मत्वप्रदर्शनाय
लोके गौणप्रयोगमुदाहरति देवदत्त इति। अयं देवदत्तः सिंह इति देवदत्तसिंहयोरैकं तज्जौणमौप

गौणमिथ्यामुख्यभेदे रात्मायं भवति त्रिधा ॥३९॥ देवदत्तस्तु सिंहो यमित्येकं गौणमेतयोः
॥ भेदस्य भासमानत्वात् पुत्रादेरात्मता तथा ॥४०॥ भेदोऽस्ति पंचकोशेषु साक्षिणो न तु भासमानः ॥

चारिकं तत्र हेतुमाह। एतयोः भेदस्य भासमानत्वादिति। दाहंति के योजयति पुत्रादेरिति ॥४०॥ अने
तरं मिथ्यात्मानं दर्शयति। भेद इति पंचकोशेषु न ह्ययमयं यत्नमयं तेषु पंचमुकोशेषु साक्षिणः सका
शादिद्यमानोऽपि भेदो नावभासते तस्तेषां मिथ्यात्वमिथ्येत्यर्थः ॥ मिथ्यात्वमेव दर्शयति तमाह साक्षिण इति। वस्तु

तश्चोराद्रिन्नस्पृष्टानीलोश्चोररूपत्वं यथामिष्यातद्वदित्यर्थः ॥४१॥ एवं गौणमिष्यात्मानावुपपाद्येदानीं
साक्षिणो मुख्यात्मत्वमुपपादयति न भ्रातीति साक्षिणः साक्षिरूपस्यात्मनो गौणात्मनः पुत्रादेरिव
कस्मादपि भेदो न भ्राती मिष्यात्मनो देहादेरिव भेदो नास्त्यपि तत्रोभयत्र हेतुः अप्रतियोगिन इति हे

मिष्यात्मताः तः कोशानां स्यादोश्चोरात्मता यथा ॥४१॥ न भ्राति भेदो नाप्यस्ति
साक्षिणोऽप्रतियोगिनः ॥ सर्वतरत्वात् तस्मैव मुख्यमात्मत्वमिष्यते ॥४२॥ ॥ ॥

तु गभितं विशेषणं अप्रतियोगित्वात् यथा पुत्रादेर्देहादेरपि स्वयं प्रतियोगी विद्यते नैवं स्वस्ववस्तु
भूतः कश्चित्प्रतियोग्यस्ति देहादेः सर्वस्यारोपितत्वादिति भावः ननु भेदाभावेन साक्षिणो गौणमिष्या
त्वेमाभूतो मुख्यात्मत्वं तु कुत इत्यत आह सर्वेति सर्वस्माद्देहपुत्रादेरांतरत्वात् सर्वसाक्षिणः प्रीती चः सर्वा

ननु १२

प्रतीयमानत्वात् तस्मैव साक्षिण एवात्मत्वं मुख्यमनौपचारिकमिष्यतेऽमुपगम्यत इत्यर्थः ॥ अत्रेदमनुमा
नं सचितं विमतः साक्षी मुख्य आत्मानवितुमर्हति सर्वतरत्वाद्यो मुख्य आत्मानभवतिस सर्वतरगेपिन भ
वतियथा हंकारादिरितिकेवल्यतिरेकी ॥४२॥ भवत्वात्मत्रैविध्यं पुत्रादेः शेषित्वमिधाने किमायातमित्य

येषु

सत्येवं व्यवहारेषु यस्यात्मतो चिता ॥

तेषु तस्मैव शेषित्वं सर्वस्यामस्य शेषता ॥४३॥

त आह सत्येवमिति एवमात्मत्रैविध्ये सति येषु लौकिक वैदिक जज्ञाणेषु पावन पोषण ब्रह्मतत्वा
संधानादिषु व्यवहारविशेषेषु यस्य पुत्रादेर्देहादेः साक्षिणो वात्मत्वमुचितं भवति तेषु तस्य पुत्रादेर्देहादेः
साक्षिणो वा शेषित्वं प्रधानत्वं अन्यस्य तद्यतिरिक्तस्य सर्वस्य शेषता उपसर्जनत्वं भवतीति शेषः ॥४३॥

एतदेव प्रपंचयति मुमूर्षोरित्यादिना श्लोकपंचकेन गृहरक्षादौ कर्मविशेषे गौणात्मेव पुत्रभार्यादिरूप ए
वोपयुज्यते उपयुक्तो भवति उत्तरत्र जिजीविषुत्वादित्यर्थः ॥ मुख्यात्मा साक्षिनोपयुज्यते विकारित्वात्
नापिमिथ्यात्मा तस्य मरणोन्मुखत्वादित्यर्थः फलितमाह ॥ पुत्र इति स्पष्टं ॥ ४४ ॥ उक्ते गृहरक्षादिव्यवहा

मुमूर्षोर्गृहरक्षादौ गौणात्मेवोपयुज्यते ॥ न मुख्यात्मानमिथ्यात्मा पुत्रः शेषी भवत्यतः ॥ ४४ ॥
अधेतावक्रिरित्यत्र सन्नप्यग्निर्न गृह्यते ॥ अयोग्यत्वेन योग्यत्वाद्दुरैवात्र गृह्यते ॥ ४५ ॥

रे सत्यपि स्वस्मिन्पुत्रादिस्वीकारे दृष्टं तमाह ॥ अधेतेति ॥ अयं अधेतावक्रिरित्यस्मिन्प्रयोगे स्वरूपेण
विद्यमानोप्यग्निर्नाग्निशब्दार्थत्वेन गृह्यते तस्मादधेतत्वायोगात्किंतु अधेतत्त्वयोगो बहुमणिवक्ताव
अत्रास्मिन्प्रयोगेऽग्निशब्दार्थत्वेन गृह्यते योग्यत्वादित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ॥

एव गौणात्मप्राधान्यसंज्ञमुदाहृत्य मिथ्यात्मप्राधान्यसंज्ञमुदाहरति ॥ क्लृप्तमिति ॥ अहं क्लृप्तो जातोऽतोऽत्र
भक्षणादिना पुष्टिं संपादयिष्यामीत्यादौ लोकव्यवहारेऽनभक्षणाद्योग्यस्य देहस्यैवात्मत्वमुचितं
उक्तमर्थं लोकव्यवहारप्रदर्शनेन प्रत्ययति न पुत्रमिति ॥ ४६ ॥ किंच तपसेति ॥ यदा तु तपः कृत्वा स्वर्गं

क्लृप्तो देहं पुष्टिमीप्सामीत्यादौ देहात्मत्वोचिता ॥ न पुत्रं विनियुंक्तेन पुष्टिहेतुवन्नभक्षणे ॥ ४६ ॥
तपसा स्वर्गमिप्सामीत्यादौ कर्त्रात्मत्वोचिता ॥ अनपेक्ष्यैव पुर्णो गेचरेत्कृत्वा दिकंततः ॥ ४७ ॥

संपादयिष्यामीत्यादिव्यवहारं करोति तदा कर्तृशब्दवाच्यविज्ञानमयस्यैवात्मत्वमुचितं न देहादेरित्य
र्थः तदेवोपपादयति ॥ अनपेक्ष्येति यतो न देहस्यात्मत्वमुचितं ततो देहभोगपरित्यागपर्वकं कर्तुं
पकारकं क्लृप्तांशायणादिकंचरतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ॥

किंच मोक्ष इति यदा पुमान् शमादीन् संपाद्य मुक्तिं प्राप्सामीति मतिं करोति तदा गुरुशास्त्राभ्यां आचार्योपदे-
शवाक्यार्थविचारजन्मा परोक्षज्ञानेन नाहं कर्त्ता मत्सिद्धानंदं ब्रह्माहमस्मीति चिदात्मानमवगच्छति त-
स्य चिदात्मत्वमेवोचितं न कर्त्तव्यात्मत्वमित्यर्थः ॥४८॥ उदाहृतानां त्रिविधानां मात्मनो व्यवहारविशेषेषु

मोक्षे ह मित्यत्र युक्तं चिदात्मत्वं तदा पुमान् ॥ तदेति गुरुशास्त्राभ्यां न तु किंचिच्चिकीर्षति ॥४८॥
विप्रसन्नो दयो य इह ह स्पति स वादिषु ॥ व्यवस्थितास्तथा गौणमिष्या मुख्या यथोचितं ॥४९॥

व्यवस्थया प्राधान्ये ह्यंतमाह विप्रेति । यथा ब्राह्मणो ह ह स्पति स वेन यजेते स च ब्राह्मणस्यैवाधिका-
रो न स त्रिय वैश्ययोः राजा राजसूयेन यजेते स च राजसूयवाधिकारो न ब्राह्मण वैश्ययोः वैश्यो वैश्यस्यो मे-
न यजेते स च वैश्यस्यैवाधिकारो नेतरयोः एवं गौणमिष्या मुख्या भेदानां मात्मनो यथा योग्यं सोचितं व्य-

वहारे प्राधान्यमिति भावः ॥४९॥ फलितमाह तत्र तत्रेति यस्मिन् यस्मिन् व्यवहारे यो य आत्मा उचितो भवति त-
त्र तत्र तस्मिन् तस्मिन् व्यवहारे उचिते उपयोगितया प्रधानभूते आत्मनेव प्रीतिरतिशायिनी अतिशयव-
तित छेपे तस्यात्मनः शेषे शेषभूतेऽनात्मनि आत्मव्यतिरिक्ते वस्तुनि प्रीतिः प्रीतिमात्रं न निरतिशयं प्रेमे

तत्र तत्रोचिते प्रीतिरात्ममेवातिशायिनी ॥ अनात्मनि तु तच्छेषे प्रीतिरसन्नो भयं ॥५०॥ उपे-
क्ष्यं देष्यमित्यस्य द्वे धामार्गतरणादिकं ॥ उपेक्ष्यं व्याघ्रसर्पादि देष्यमेवं चतुर्विधं ॥५१॥ ॥ ॥

त्यर्थः अत्र आत्मतच्छेषाभ्यामस्य स्मिन् वस्तुनि नो भयं उभयविधमपि प्रेमनीस्तीत्यर्थः ॥५०॥ अत्र नो-
भयमित्यत्राभिहितस्यास्य शरण्यस्यावांतरभेदमाह उपेक्ष्यमिति । अत्र दण्डिभ्युच्यमाने वस्तु उपेक्ष्यमु-
पेक्षाविषयः देष्यं देष्यविषयश्चेति द्विधा द्विप्रकारेण भवति तदुभयमुदाहरति मार्गति । मार्गगतं तरणं लो-

हादिकमुपेक्ष्यस्वस्वोपपन्नवहेतुव्याघादिकं देष्यमित्यर्थः फलितमाह एवमिति ॥५२॥ चातुर्विधमेव दर्शयति
आत्मेति नन्वात्मादीनां चतुर्णामपि प्रियतमत्वादिकं किं नियतं नेत्याह चतुर्ष्वपीति। अयमेव प्रियतमः अ
यमेव प्रिय इदमेवोपेक्षं इदमेव देष्येचनामदिति नियमो नास्तीत्यर्थः ॥ किंतु हीत्यत आह किं त्वितितस्मा

आत्माशेषउपेक्ष्यं च देष्येचेति चतुर्ष्वपि ॥ न व्यक्तिनियमः किंतु तत्र कार्यात्रया तथा ॥५२॥

स्वाध्यायः सन्मुखो देष्यो सुपेक्ष्यस्तु पराश्रुतः ॥ जालनाहनु कलशे दिनो दायेति शेषतो ॥५३

अस्माकार्यविशेषादुपकारपकारादिरूपात्रया तथा प्रियाप्रियादिरूपेतेत्यर्थः ॥५२॥ सर्वत्राऽनियमयोज
नाय प्रसिद्धे देष्ये व्याघ्रेतदभावं दर्शयति स्मादितियदा व्याघ्रः स्वभक्षणाय सन्मुख आगच्छति तदा
देष्यो भवति सरवपराश्रुतवो गच्छति चेदुपेक्ष्यो भवति सरवजालनाहनु कलो भवति तदा विनो दाये

तिविनोदसाधनं भवतीति शेषतो स्वस्वोपकारकत्वेन प्रियत्वं भजत इत्यभिप्रायः ॥५३॥ नन्वेकैकस्यैव वस्तु
नः प्रियत्वादधर्मत्रयांगीकारे व्यवहारव्यवस्थानस्यादित्याशंकाह। व्यक्तीनामिति। व्यक्तिनियमाभावे पितृक्ष
णवशाद्यवस्थाभविष्यतीत्यर्थः किं जक्षणमित्याकांक्षायां तद्वक्षणमाह अनुकूलत्वं प्रियस्य जक्षणं व्या

यक्तीनां नीयमो मा भूद्वक्षणानुव्यवस्थितिः ॥ आनुकूल्यं प्रातिकूल्यं दयाभावश्च जक्षणं ॥५४॥

आत्मा प्रेया म्रियः शेषो देष्योपेक्षं तदमयोः ॥ इति व्यवस्थितो लोकः याज्ञवल्क्यमतं चतत् ॥५५॥

वर्त्रको धर्मः प्रतिकूलत्वं देष्यस्य जक्षणं उपेक्ष्यस्य आनुकूल्यं प्रातिकूल्यं दयाभावश्च जक्षणमित्यर्थः ॥५४॥
एतावता ग्रंथसंदर्भेणोपपादितमर्थं बुद्धिसौकर्याय संक्षिप्य कथयति। आत्मेति। आत्मा प्रत्यगानंदः प्रेया
नतिशयेन प्रियः शेषः स्वोपसर्जनभूतः पदार्थः प्रियः तदमयोः ताभ्यामात्मनस्तुल्ये वाचाः मयोः व्याघ्र

पथिगततरणदिरूपयोर्दोषोपेक्षेयथाक्रमंभवतइति एवंचातुर्विधेनलोकेव्यवस्थितः व्यवस्थां प्रा
प्तः॥ उक्तप्रकारचतुष्टयातिरिक्तेनकिंचिदिदं तत्तन्निप्रायः अयमर्थः श्रुत्यभिमतोपीत्याहयाज्ञ
वल्क्यइति आत्मादीनांप्रियतमत्वादीकौक्यत्रयाज्ञवल्क्यमतंचयाज्ञवल्क्यस्यापिसंमतमित्यर्थः॥

अन्यत्रापिश्रुतिप्राहपुत्रादित्रात्रथान्यतः॥ सर्वस्मादंतरंतत्वंतदेतत्वेयइत्येतां॥ ५६॥
श्रौत्याविचारदृष्ट्याऽयंसाक्षेवात्मानचेतरः॥ केशोमंचविविच्यंतर्वस्तुदृष्टिर्विचारणा॥ ५७॥

॥ ५५॥ न केवलं मैत्रेयी ब्राह्मण एवात्मनः प्रियत्वमुक्तं किंतु पुरुषविध ब्राह्मणे पितृभि प्रायेण तदाक्या
यंसंगृह्णाति। अन्यत्रापीति तदेतत्वेयः पुत्रात्वेयो विज्ञात्वेयो मस्मात्सर्वस्मादंतरंतरं यदयमात्मेत्यनेन
वाक्येन पुत्रादेः सर्वस्मादंतरस्यात्मतत्त्वस्य प्रियतमत्वमीरितमित्यर्थः॥ ५६॥ न वत्वेवं श्रुतावनिधानं च

कृते किमायातमित्यत आह। श्रौत्येति श्रुत्यर्थपर्यलोचनरूपया विचारदृष्ट्या साक्षिण एव मुख्यमात्मत्वं ने
तरस्य पुत्रादेरित्यर्थः॥ विचारदृष्टेस्तन्निहितस्य विचारस्य स्वरूपमाह कोशानिति। अत्र मया दीनं पंच
कोशांस्तैस्त्रिरीयश्रुतप्रकारेणात्मनः पृथक् स्मांतः स्थितस्यात्मनोऽनुभवो विचारणेत्यर्थः॥ ५७॥

जागरस्वप्नसुषीनामागमापायभासनं॥ यतोभवत्समावात्मा स्वप्रकाशचिदात्मकः॥
॥ ५८॥ शेषाः प्राणादिविज्ञांता आसन्नास्तारतम्यतः॥ ॥ ॥

अंतःस्थितस्य वस्तुनो दर्शनप्रकारमेवाह जागरेत्यादिना जाग्रदाद्यवस्थानां मध्ये उत्तरोत्तरावस्थागम
नस्य पूर्वपूर्वावस्थानिदृत्रेतश्चावभासनं यतो नित्यचैतन्यरूपात् साक्षिणे भवति सत्प्रकाशचिद्व
आत्मेत्यर्थः॥ ५८॥ संग्रहेणोक्तं श्रुत्यर्थं पंचयतिशेषा इति। साक्षिण्यतिरिक्ताः प्राणादिविज्ञांता वक्ष्यमा

णाः पदार्थास्तारतम्येनात्मनः आसन्नाः समीपवर्तिनो भवन्ति ॥ तत्रोपपत्तिमाह ॥ प्रीतिरिति ॥ यथा तारतम्ये
नोत्तरत्वं तद्वदेव तेषु प्राणादिषु तारतम्यात् प्रीतिर्वीक्ष्यते सर्वैरपीति शेषः ॥ ५९ ॥ प्रीतेस्तारतम्येनानुभ
वमेव विशदयति ॥ विनादिति ॥ पिंडात्तमयो देहः अयं भावः सर्वप्राणिभिः पुत्रादिविषयपरिहाराय विवक्ष्य

प्रीतिस्तथा तारतम्यान्नेषु सर्वेषु वीक्ष्यते ॥ ५९ ॥ विनात्मुत्रः प्रियः पुत्रात्पिंडात्तम्येऽपि
॥ इंदियाच्च प्रियः प्राणः प्राणादात्मा परः प्रियः ॥ ६० ॥ ॥

यः क्रियते ॥ स्वदेहसंज्ञाय कदाचित्पुत्रादिरपि दीयते इंदियनाशपरिहाराय ताडनादिना देहपीडाप्ये
गीक्रियते मरणप्रसक्तौ तत्परिहारायैदियवैकल्यमप्येगीक्रियते अतएवोत्तरोत्तरमतिशयेन प्रियत्वं
सर्वानुभवसिद्धमात्मवस्तु निश्चयप्रेमास्पदत्वं विदुस्तु भवसिद्धमिति ॥ ६० ॥ एवमात्मनः प्रियतम

नि

त्वे प्रमाणसिद्धे पिज्ञान्यज्ञानिनोर्विप्रतिपत्तिरसनाय श्रुत्या विप्रतिपत्तिर्दर्शिते साहचर्ये स्थित इति ॥
तत्र निर्णयमाह तत्रेति ॥ आत्मनः प्रियतमत्वस्योपपादितत्वादिति भावः ॥ ६१ ॥ तामेव विप्रतिपत्तिमाह

एवं स्थिते विवादे च प्रतिबुद्धविमूढयोः ॥ श्रुत्योदाहारितत्रात्माप्रेयानित्येव निर्णयः ॥ ६१ ॥
साहचर्ये वदशपादस्य सात्त्विकप्रेयानित्याह तत्त्ववित् ॥ प्रेयान्पुत्रादिरेवेमं भोक्तुं साक्षीति मूढधीः ॥ ६२ ॥
आत्मनो न्यप्रियं शिष्यश्च प्रतिवाद्यपि ॥ तस्योत्तरं वचो बोधशापो कुर्यान्नियोः क्रमात् ॥ ६३ ॥

साक्षीति ॥ ६२ ॥ आत्मातिरिक्तस्य प्रियत्ववादिनो विभज्योत्तराभिधानाय तमेव वादिनं विभज्य कथयति ॥ आत्म
न इति ॥ उत्तराभिधानप्रकारमाह तस्योत्तरमिति ॥ तयोः शिष्यप्रतिवादिनोः संबंधिनस्तस्य वचनस्य उत्त
रं वचः प्रत्युत्तररूपं वाक्यं क्रमेण बोधशापो बोधरूपं शापरूपं च कुर्यादित्यर्थः ॥ ६३ ॥ ॥ ॥

अनयोः प्रतिवचनप्रदानरूपं तयोः समात्मनः प्रियं ब्रूवाणं प्रतिब्रूयाद्वियं रोत्स्यतीति समनेतरश्रुति
 वाक्यमर्थतः पठति प्रियं त्वामिति ॥ तत्त्ववित् शिष्यप्रतिपादिनावुभावपि प्रतिदेशिष्यहे प्रतिवादिन प्रि
 यं त्वदभिप्रेतं पुत्रादिरूपं स्वनाशेन त्वां शिष्यं प्रतिवादिनं वारोत्स्यति रोदयिष्यति इत्येवमुक्तेन प्रकारे
 प्रियं त्वारोत्स्यतीत्येवमुत्तरं व्यक्ति तत्त्ववित् ॥ श्लोकप्रियस्य दुष्टत्वं शिष्यो वेति विवेकतः ॥ ६४ ॥
 अलभ्यमानस्तनयः पितरौ केशये चिरं ॥ लब्धोऽपि गर्भपातेन प्रसवेन च बाध्यते ॥ ६५ ॥ जा
 तस्य ग्रहणं गादिः कुमारस्य च मूर्खता ॥

एतत्तरं प्रतिवचनं वक्ति ब्रवीति ॥ इदमेकमेव वचनं शिष्यप्रतिवादिनोरुभयोः कथमुत्तरं जातमित्याशंक्य
 शिष्यं प्रकृत्तरं तावद्योतयति श्लोकप्रियस्येत्यादिनावीक्षते तमहर्निशमित्यंतेन सादृश्येन चतुष्टयेना
 शिष्यश्लोकप्रियस्येनाभिहितस्य पुत्रादिरूपस्य प्रीतिविषयस्य विवेकतः वक्ष्यमाणदोषविचारेण

दुष्टत्वं वेति अवगच्छति ॥ दोषविचारप्रकारमेव दर्शयति ॥ ६४ ॥ अलभ्यमान इत्यादिना ॥ एवं पुत्रगतदो
 षसंकीर्तनं दारादि सर्वविषयदोषोपलक्षणार्थं ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ एवं विविचेति ॥ एवमुक्तेन प्रकारेण
 पुत्रादौ विषयजाते विविच्य विद्यमानान् दोषान्विभज्य ज्ञात्वा तस्मिन् प्रीतिपरित्यज्य निजात्मनि प्रत्यक्षपे
 उपनीतेऽप्यविद्यत्वं मनुहाहम्यपठिते ॥ ६६ ॥ पुनश्च परदारादिद्वारिष्यं च कुटुंबिनः ॥ पित्रोर्दुःखस्य
 नास्ते तो धनी चेन्म्रियते तदा ॥ ६७ ॥ एवं विविच्य पुत्रादौ प्रीतिं त्यक्त्वा निजात्मनि ॥ निश्चित्य
 परमां प्रीतिं वीक्षते तमहर्निशं ॥ ६८ ॥ आश्रयाद्ब्रह्मविद्वेषादपि प्रसममुच्यते ॥ वादिनो न
 रकः प्रोक्तो दोषश्च ब्रूयानिषु ॥ ६९ ॥ ॥

साक्षिणि परमां निरतिशयो प्रीतिं निश्चित्य तं प्रसगा
 त्मानमहर्निशं सर्वदा वीक्षते अनुसंदधत इत्यर्थः ॥ ६८ ॥ प्रियं त्वारोत्स्यतीत्यस्यैव वाक्यस्य प्रतिवादिनं
 प्रतिशप रूपत्वं प्रकटयति अग्रहादिति ॥ आश्रयात् उक्तं पुत्रादिप्रियत्वं सर्वथानस्य जामीत्येवं रूपात् ॥ ॥

ब्रह्मविद्वादेनेनोक्तं विद्यदयिष्वासीत्येवंरूपाश्च पक्षं पुत्रादिनामेव प्रियत्वाभिधानरूपं अपरित्यजनः प्रति
वादिनो नरकप्राप्तिस्तथा बहुयोनिपुनरतिर्यगादिषु संख्येष्टनेकेषु जन्मसु दोषः पुत्रभायादिस्तेषु वि
योगानिष्टप्राप्तिरूपः प्रोक्तः प्रियं त्वं रोत्स्यतीति वदता ज्ञानिनेति शेषः ॥ १२५ ॥ अनुज्ञानिनोक्तं स्पेक स्पेव वा
क्यस्य शिष्यप्रत्यक्षरूपदेशरूपत्वं वादिनं प्रतिशापरूपत्वं चेति विरुद्धं रूपद्वयं कथं घटत इत्याशङ्कोत्तर

ब्रह्मविद्ब्रह्मरूपत्वाद्दीश्वरस्तेन वर्णितं ॥ यद्यत्र तत्र थैव स्यान्न छिष्यप्रतिवादिनो ॥ १२६ ॥

प्रहातुरीश्वररूपत्वात् तस्माभिप्रायानुसारेणोभयं भविष्यतीति मत्वा तदुपपादकस्येश्वरो हंत यौव स्या
दितिसमनंतरवाक्यस्य तात्पर्यमाह ॥ ब्रह्मविदिति यतो ब्रह्मविदः स्वस्य ब्रह्मत्वानुभवाद्दीश्वरत्वम
स्य तस्तेन यं यं शिष्यादिकं प्रतियद्यदि ह्यमनिष्टं वाभिधीयते तत्र छिष्यप्रतिवादिनोस्तस्य ज्ञानिनो

यः शिष्यः यश्च प्रतिवादी तयोस्तथैव स्यादिति ह्यमनिष्टं वाऽवश्यं भवेदित्यर्थः ॥ १२७ ॥ अतिरेकमुखेनोक्तं स्या
र्यस्यान्वयमुखेन प्रतिपादकमात्मनमेव प्रियमुपासीत स य आत्मानमेव प्रियमुपास्तेन हास्यप्रियं
प्रमायुक्तं भवतीति समनंतरवाक्यमर्थतः पठति यस्त्विति तु शङ्क्य उक्तं वै जलस्य पयोत नार्थः अनात्मप्रिय
त्ववादिनोऽप्यः शिष्यः आत्मनमेव उन्नमं प्रियं निरतिशय प्रेम गोचरं सेवते स हानुस्मरति तस्य शि

यस्तु साक्षिणमात्मानं सेवते प्रियमुन्नमं ॥ तस्य प्रेयानुसावात्मानं न
रपतिकदाचनः ॥ १२८ ॥ परप्रेमास्पदत्वेन परमानंदरूपता ॥ ॥

प्रादेः प्रेयान् प्रियतमत्वेनाभिमतो सावात्मा प्रतिवाद्यभिमतप्रियमिव न कदाचिदिनरपतिकितु सदानं
दरूपः सन्नवभासत इत्यर्थः ॥ १२९ ॥ इत्यमात्मनः परप्रेमास्पदत्वे हेतुं प्रसाध्ये दानीं कलितमाह परप्रेमेति
अत्रायं प्रयोगः आत्मा परमानंदरूपः निरतिशय प्रेमविषयत्वात् परमानंदरूपो न भवति स निरति

शयप्रेमविषयोपिनभवतियथाघटादिरितिकेवलव्यतिरेकीपरप्रेमास्पदत्वहेतोरात्मनः परमानंद
रूपतासाधनेसामर्थ्यद्योतनाय प्रीतिरुदौमुखवृद्धिसुहाहरतिसुखवृद्धिरिति। यतः सार्वभौमादिहर
ण्यगर्भान्तेषुपदविशेषेषुयत्रयत्रप्रीतिर्वर्धतेतत्रतत्रसुखानिवृद्धिरस्तीति तैत्रिरीयवृहदारण्यक

सुखवृद्धिः प्रीतिरुदौ सार्वभौमादिषुश्रुता॥१२॥ चैतन्मवत्सुखं चास्य स्वभावश्चेच्छिदात्मनः
धीवृत्तिषुनुवर्त्ततसर्वास्वपिचितिर्यथा॥१३॥ मैवमुष्माप्रकाशात्मादीपस्तस्यप्रभाग्रह॥या
प्रोतिबोद्धतातद्विज्ञेरेवानुवर्त्तनं॥१४॥ ॥

त्योभिहितमतः प्रीतेर्निर्गतिशयत्वे सत्मानंदस्यापि निर्गतिशयत्वमवगंतुं शक्यत इति भावः॥१२॥
नत्वात्मनः परमानंदरूपत्वमनुपपन्नं तथा त्वै चैतन्मस्यैव तत्स्वरूपभूतस्यानंदस्यापि सर्वासु धीवृत्तिषु
नुवृत्तिः प्रसज्येतेति शङ्कते चैतन्मवदिति॥१३॥ चिदानंदयोरुभयोरप्यात्मस्वरूपत्वेपि वृत्तिषु चित्त एवानु
आत्मनः परमानंदरूपत्वे सति २

वृत्तिर्नानंदस्येति दृष्टं तावदं नेन परिहरति मैवमिति यथोष्माप्रकाशात्मकस्य दीपस्य प्रकाशावगृहादाव
नुगच्छति नोष्मा एव चैतन्मस्यैवानुवृत्तिर्नानंदस्येत्यर्थः॥१४॥ ननु चिदानंदयोरभेदे चिदादिभिर्यजक
धीवृत्तावेवानंदमिव्यक्तिरपि स्यादित्याशंक्यतथानियमाभावे दृष्टं तमाह। गंधेति यथैकद्रव्यवर्तिनां गं
गंधरूपरसस्पर्शेष्वपि सत्सु यथा रथक॥ एकाक्षेणैक एवार्थो गृह्यते नेतरस्तथा॥१५॥
चिदानंदौ नैव भिन्नौ गंधाद्यास्तु विजस्रणाः॥ ॥

धादिनां चतुर्णां मध्ये घ्राणादिना एकेनेन्द्रियेण गंधादिरेकैक एव गुरुणो गृह्यते नेतरस्तथा चिदानंदयो
र्मध्ये चित्त एव भासनमित्यर्थः॥१५॥ दृष्टं तदा दृष्टं तिकयोर्वैषम्यं शङ्कते चिदानंदाविति॥ विजस्र
णामिन्ना इत्यर्थः॥ उक्तं वैषम्यं परिहर्तुं दृष्टं तिके चिदानंदयोरभेदः किं स्वाभाविक उत उपाधिक इति

विकल्पयति। तदभेद इति। तदभेदस्तयोः चिदानंदयोरभेद एव साक्षिणात्मस्वरूपे वाऽमत्र तदुपाधि
भूता सुवृत्तिषु चेत्पर्यः ॥१५॥ प्रथमे पक्षे दृष्टं तदा ह्यंतिकयोः साम्यमाह आद्य इति आद्ये चिदानंदयोः
साक्षिणि भेदाभावपक्षे पुष्पवर्तिनो गंधादयोऽपि एवं चिदानंदवदेवाभिन्नाः परस्परं भेदरहिता इतरपरि

इति चेत् तदभेदोऽपि साक्षिणमत्र वाच्यः ॥१६॥ आद्ये गंधादयोऽप्येवमभिन्नाः पुष्पवर्ति
नः ॥ अक्षभेदेन तदभेदे ह्यत्रिभेदात्रयोर्भिदा ॥१७॥ ॥ ॥

द्वारेणैकस्याने तु मशकत्वादिति भावः द्वितीये पक्षेऽपि साम्यमाह अक्षेति। अक्षणां गंधादिग्राहकाणां प्रा
णादिद्रियाणां भेदेन तदभेदे तेषां गंधादीनां भेदाभ्युपगमे तदभेदे ह्यत्रिभेदाच्चिदानंदेनाभिव्यक्तिहेतुना श
नसमाविकृष्टीनां भेदात्रयोश्चिदानंदयोर्भिदा भेदो भविष्यतीत्यर्थः ॥१७॥ ॥

ननु तर्हि चिदानंदयोरैकं कुत्रोपलभ्यत इत्याशंकाह। सत्ववृत्ताविति। सत्ववृत्तौ शुभकर्मोपस्थापितायां सत्वगु
णपरिणामरूपायां बुद्धि वृत्तौ चित्तुखैकं चिदानंदयोरैकं भासत इति शेषः तत्रोपपत्तिमाह। तदुत्तेरिति ॥

सत्ववृत्तौ चित्तुखैकं तदुत्तेनिर्मलत्वतः ॥ रजोवृत्तेस्तु मालिमात्सुखांशोऽतिरस्कृतः ॥१८॥
तिंत्रिणी फलमसत्त्वलवणेन युतं यदा ॥ तदा त्वस्यतिरस्कारादीषदस्त्वयथा तथा ॥१९॥

कुत्र तर्हि भेदो वनामत इत्यत आह रजोवृत्तेरिति ॥१८॥ विद्यमानस्यापि सुखांशस्यतिरस्कारे दृष्टं तमा
ह। तिंत्रिणीति। यथा तिंत्रिणी फलेन वणयोगादसत्त्वत्वेति रोहितं तद्वजो वृत्तावानंदस्यतिरोभाव इत्यर्थः
॥१९॥ गूढाभिसेधिः शंकतेन चित्तिन नूक्तेन प्रकारेणात्मनः परमानंदरूपत्वं परमेमास्पदत्वं हेतुना गौरा

मिथ्यात्मरूपेभ्यः प्रियोपेक्ष्य देष्येभ्यो विवेकं विविच्य ज्ञातुं शक्यतां नाम तत्रापि नायं विवेको मुक्ति साधनं अप-
रोक्षज्ञानद्वारा मुक्तिहेतुो योगस्याभिधानादिति गृहो निसंधिः ॥ ६० ॥ गृहो निसंधिरेवोत्र माह यद्योगेने-
ति यथा योगस्यापरोक्षज्ञानहेतुत्वमस्ति एवं विवेकस्यापीत्यत्रापि गृहो निसंधिः इदानीं चोद्यपरिहारयोरु-

ननु प्रियतमत्वेन परमानंदतात्मनि ॥ विवेकं शक्यतामेवं विना योगेन किं न वेत् ॥ ६० ॥
यद्योगेन तदेवेति वदामोक्षानसिद्धये ॥ योगः प्रोक्तो विवेकेन ज्ञानं किं नोपजायते ॥ ६१ ॥

भयोरभिसंधिं प्रकटयति ज्ञानेति यथाः परोक्षज्ञानसाधनत्वेन योगो निहितः पूर्वस्मिन्नध्याये एवम-
स्मिन्नध्यायेऽभिहितेन गौणाद्यात्मविवेकद्वारा कोशपंचकविवेकेनापि ज्ञानमुत्पद्यत एवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

तत्र किं प्रमाणमित्याशंसाह यत्संख्यैरिति सांख्यैरात्मानात्मविवेकिभिर्यत्स्थानं मोक्षरूपं प्राप्यते गम्यते त-
द्योगैर्योगिभिरपि गम्यते प्राप्यत इत्यनेन वचनेन योगिनां विवेकिनां च फलैकत्वं ज्ञानद्वारा मोक्षजनन-
स्य फलस्यैकत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ ६२ ॥ ननु विवेकयोगयोरेकमेव चेत्फलं तत्संख्योरन्यतरस्यैव पुंशस्तत्र

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ॥ इति स्मृतं फलैकत्वं योगिनां च विवेकिनां ॥ ६२ ॥
असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचिज्ज्ञाननिश्चयः ॥ इत्थं विचार्यमाणो हौजगादपरमेश्वरः ॥ ६३ ॥

पुत्रप्रतिपादनं नो भयोरित्याशंसा अधिकारिवैचित्र्याद्युक्तमुभयप्रतिपादनमित्यभिप्रायेणाह असा-
ध्य इति ॥ ६३ ॥ नन्वसंतापसाध्यस्य योगस्य निरायाससुखभादिवेकादतिशयोक्त्व इत्याशंसा सो-
निशयः किमपरोक्षज्ञानजनकत्वाद्युच्यते उत्तरागदेष निवृत्तिहेतुत्वादयवादैतानुपलब्धिकारणत्वा-

दितिविकल्पप्रथमे पक्षे फलसाम्यमित्याह योग इति द्वयोर्विवेकयोगयोरुभयोरपि ज्ञानजन्यफलं
सममुक्तं यत्सौख्ये रित्यादिना अतस्तद्वयोगे कोतिशयः न कोपीत्यर्थः ॥ द्वितीयं प्रत्याहरागदेषेति ॥ ८४ ॥

योगे कोतिशयस्तेत्रज्ञानमुक्तं समं दयं ॥ रागदेषाद्यभावश्चतुल्यो योगिविवेकिनोः ॥ ८४ ॥
न प्रीतिर्विषयेषु स्तिषेयानात्मेति जानतः ॥ कुतो रागः कुतो द्वेषः शतिकूल्यमपश्यतः ॥ ८५ ॥

विवेकिनो रागाद्यभावमुपपादयति न प्रीतिरिति आत्मा प्रेयानिति आत्मा प्रियतम इति जानतः पुरुष
स्य न तावद्विषयेषु प्रीतिरस्ति अतो न तेषु रागो जायते रागहेतोरा नु कूल्यज्ञानस्याभावात् नापि द्वेषः
तदेतोः शतिकूल्यज्ञानस्याभावादित्यर्थः ॥ ८५ ॥ ॥

ननु विवेकिनो व्यवहारदशायां देहाद्यप्यवकारिषु द्वेषो दृश्यत इत्याशंक्यतदा योगिविवेकिनोः सतुल्य इ
ति परिहरति देहादेरिति प्रतिकूलेषु ह्यश्रिकादिषु द्वेषकर्तृस्तदा योगित्वमेव नाभ्युपगम्यते चेन्न वता तर्हि
तादृशस्य विवेकित्वमपि नाभ्युपगच्छाम इत्याह द्वेषमिति तादृशो द्वेषकर्ता चेदविवेक्यपि विवेकवानपि

देहादेः प्रतिकूलेषु द्वेषस्तुल्यो द्वयोरपि ॥ द्वेषं कुर्वन्नयोगी चेदविवेक्यपि तादृशः ॥ ८६ ॥

न भवतीत्यर्थः ॥ ८६ ॥ ननु विवेकिनो दैतदर्शनमस्ति योगिनस्तु तन्नास्तीति तृतीये विकल्पे योगिनोऽति
शयो भविष्यतीत्याशंक्य विवेकिनस्तदैतदर्शनं किं व्यवहारदशायां भुञ्जते उता न्यदेति विकल्पाद्येत
द्योगिनोऽपि समानमित्याह दैतस्येति द्वितीयमाशंक्येते समाधिविति योगिनः समाधिकाले दैतदर्शनं

नास्तीत्युच्यते चेदित्यद्याहारः तर्हि विवेकिनोपि विवेकदशायां दैतादर्शनं तु व्यमितिपरिहरतितद्वदिति
योगिनः समाधिदशायामिवाऽदैनत्वविवेकिनः अदैतंतत्त्वमिति श्रुतिपुक्तिभ्यां विवेचनं कुर्वतोपि तत्

दैतस्य प्रतिभानंतु व्यवहारे द्वयोः समं ॥ समाधौ नेति चेन्न दत्ता दैतत्वविवेकिनः ॥ ८७ ॥

स्मिन्काले दैतदर्शनं नास्तीत्यर्थः ॥ कथं तदभाव इत्याशं कोपरितनेऽध्यायेत दुपपादयिष्यत इत्याह वि
वक्ष्यत इति ॥ उक्तमर्थं निगमयति ॥ सर्वमपीति ॥ ८८ ॥ ॥

ननु दैतादर्शनसहितात्मदर्शनवतो योगित्वमेव भविष्यतीति शंकते सदा पश्यन्निति इष्टापक्ष्या परिहर
तितर्हि ॥ ८९ ॥ अध्यायतात्पर्यं संक्षिप्य दर्शयति ब्रह्मानंदेति ॥ ९० ॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रा

विवक्ष्यते तदस्माभिरदैतानंदनामके ॥ अध्यायेदितृतीयेतः सर्वमप्यतिमंगलं ॥ ८८ ॥ सदा प
श्यन्निजानंदमपश्यन्निरिव लंजगत् ॥ अर्थाद्योगीति चेन्न हि संतुल्ये चर्द्धतो भवान् ॥ ८९ ॥ ब्रह्मा
नंदो मिधेयं ये मंदानुग्रहसिद्धये ॥ द्वितीयाध्याय एतस्मिन्नात्मानंदो विवेचितः ॥ ९० ॥ इति आ
त्मानंदो द्वितीयोऽध्यायः ॥ ॥ ॥

विदुषा विरचिते ब्रह्मानंदे आत्मानंदो द्वितीयाध्याय व्याख्या समाप्ता ॥ ॥

मुकाचार्यश्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनिकिंकरेण रामकृष्णारव्य

